

HORVÁTH MÁRTA

Az olvasás eredete
Evolúcióelméleti érvelés a kognitív narratológiában

Megtestesült kogníció

Mihez hasonlíthatunk jobban a kognitív aktivitások: egy sakkjátszmához vagy a biliárdozáshoz? – kérdezi a megtestesült kognícióról szóló bevezető tanulmányában Toni Gomila és Paco Calvo (CALVO–GOMILA 2008, 1). Leírhatóak-e úgy, mint egy formális játék, amely tökéletesen játszható, függetlenül a fizikai megvalósulástól, pusztán szimbolikus állapotok szabályszerű manipulációjaként, vagy szükséges valós idejű fizikai interakciók számbavétele, akár a biliárd esetében? Míg a klasszikus kognitív tudományok az előző állásponton voltak, azaz hittek abban a lehetőségben, hogy a megismerés leírható egy olyan semleges nyelven, mely eltekint a megismerő tényleges anyagi rendszerétől, addig a posztklasszikus kognitív tudományok az utóbbi véleményt osztják, és azt vallják, hogy az emberi megismerést a valóságos testi létezőként működő ember modellezésének keretében kell megtennünk, hiszen az ember testisége és a környezettel való dinamikus kölcsönhatása olyan aspektusai a kogníciónak, melyektől nem lehet elvonatkoztatni.

A kognitív poétikában egy ehhez hasonló paradigmaváltás játszódott le a kilencvenes évek vége táján. Míg a kognitív poétikára általánosan jellemző az a szemlélet, hogy az irodalmi szöveg jelentését kutatva jelentésgeneráló mentális folyamatokat akar megismerni, azaz a befogadás kognitív mechanizmusai érdeklők, addig jelentős koncepcióváltás történt magára az „olvasó”-ra vonatkozóan. Míg a nyolcvanas években a számítási felfogáson alapuló olvasókonceptió volt érvényben, mely szerint az irodalmi szövegolvasás folyamatai megfelelően modellálhatóak a számítógépes feldolgozás analógiájára,¹ addig a posztklasszikus felfogás szakít a számítási szemlélettel, és az olvasás testi beágyazottságának jelentőségét hangsúlyozza. Abból a meglátásból indul ki, hogy az emberi elme működését, így az olvasási folyamatokat is nagymértékben meghatározza a test, és hogy a kogníció bizonyos aspektusait, mint például a fogalmakat és kategóriákat a test bizonyos aspektusai formálják. Így míg a klasszikus kognitív poétikai elemzések még alap-

¹ Ennek az irányzatnak az egyik legjelesebb képviselője Teun van Dijk, aki többek között a siegeni empirikus irodalomtudományi kutatócsoporttal együttműködve számos tanulmányt jelentetett meg ebben a témában.

vetően a klasszikus kognitív pszichológia bizonyos fogalmait adaptálták irodalomelméleti problémák megoldásához, és például a „frame” vagy „script” terminusokat alkalmazták gyümölcsözően narratológiai kérdések megválaszolásában,² addig a kilencvenes évek posztklasszikus kognitív tudományi szemlélete az irodalomtudományba is átszivárgott, új kérdéseket hozott, és új érvelési utakat nyitott meg.

Az egyik legmarkánsabb új irányvonalat véleményem szerint a biológiai evolúcióelmélet, illetve az erre épülő evolúciós pszichológia bizonyos elméleteinek adaptálása hozta a kognitív poétikában. A megtestesültség koncepciójának egyik következménye ugyanis, hogy az embert mint biológiai létezőt tekintve nemcsak annak minden fizikai tulajdonságát, hanem viselkedési formáit és a viselkedés alapját képező pszichés apparátust is a biológiai evolúció termékének tartja, és ebből következően az evolúciós eredet és adaptív funkció felől közelíti meg. Alaptézise, hogy mivel az irodalmi szöveget az adaptált elme hozza létre, a szöveg szükségszerűen reflektálja az adaptált elme struktúráját (CARROLL 2005, 931). Szemléletbeli elköteleződésének legfontosabb aspektusa tehát, hogy az irodalmi szöveget nem tekinti autonóm létezőnek, hanem más, nem vitatott beágyazottságok mellett³ biológiai beágyazottságát állítja figyelmé középpontjába.

Az evolúcióelméleti érvelésnek a kultúra- és irodalomtudományi magyarázatokba való bevonását azonban jelentős ellenállás kíséri. Ennek egyik oka meglátásom szerint az a téves elképzelés, miszerint az evolúcióelmélet oldalvívén olyan koncepciók kerülnek vissza az irodalomtudományi diskurzusból, melyekkel a szakma az elmúlt évtizedekben sikeresen leszámolt: így például a *teleologikusság* elképzelése, vagy a *biológiai determinizmus* gondolata, melyek könnyű prédái lehetnek az ideológiai feltöltésnek. Le kell azonban szögezni, hogy a biológiai evolúcióelmélet nem teleologikus, és nem jár biológiai determinizmussal: nem állítja, hogy a biológiai fejlődés valamely meghatározott irányba haladna, vagy hogy a fejlődés szükségszerűen valamely csúcsponthoz vezetne, és nem is dolgozik olyan elemmel, mely bármilyen végállapotot implikálna. A biológiai evolúcióelmélet valójában egy olyan természettudományos elmélet, mely tág teret ad mind a *véletlennek*, mind a *környezeti hatásnak*. Az elmélet szerint az evolúció egyik összetevője ugyanis a random, azaz *véletlenszerű mutáció*, a génállományban bekövetkező előre kiszámíthatatlan változás, amely a populáción belüli variabilitásért, a sokféleségért felelős. A random mutációban nem fedezhetünk fel jól kirajzolódó mintázatokat, melyek vala-

² Ennek egyik úttörője Manfred Jahn volt (JAHN 1997, 441–468). A sémafogalom a kognitív narratológiának a paradigmaváltás ellenére is mindmáig az egyik központi fogalma, a 2000-es években is számos tanulmány született elbeszéléseleméleti alkalmazhatóságáról, elsősorban a „szereplő” vonatkozásában. Például a következő kötet több tanulmányában: EDER–JANNIDIS–SCHNEIDER 2010.

³ Itt elsősorban a kulturális beágyazottságra gondolok, amelyet a biológiai irodalom- és kultúraelmélet természetesen nem vitat, elméletei tehát alapvetően nem versengenek a kultúrantropológia elméleteivel, hanem azok komplementereként funkcionálnak.

miféle törvényszerűséggel lennének magyarázhatóak.⁴ Az evolúció másik komponense a *természetes szelekció*, amely által kiválasztódnak azok a változatok, melyek a legéletképesebbek az adott környezetben. A kiválasztás azonban csak a környezettel való kölcsönhatásban értelmezhető, tulajdonságainknak nincs abszolút értéke, előnyösségükről vagy hátrányosságukról csak az adott élettér függvényében beszélhetünk (SEY–VARGA 1999, 46). Ennek a relativitásnak a leírására az evolúcióelmélet önálló terminust alkotott: a *niche* fogalmát.

Az evolúcióelmélet ugyanakkor nem tartalmaz és nem is támogat olyan állítást, miszerint viselkedésformáink kialakulásában és működésében kizárólagos szerepe lenne a génállományunknak. A viselkedés evolúcióelméleti megközelítése, a modern etológia az egyéni viselkedésformák kialakulását egy komplex hatásrendszerrel magyarázza, melynek csak egyetlen komponense a vele született, azaz genetikus elem, másrészt kifejezetten hangsúlyozza a környezeti feltételek jelentőségének szerepét.⁵ Az evolúcióelmélet így összességében egy dinamikus és nem determinisztikus elmélet.

A fő kérdés számunkra mégis az, vannak-e olyan irodalomtudományi problémák, melyeket az evolúcióelméleti megközelítés segítségével jobban meg tudunk oldani, mint más elméletek keretein belül, valamint hogy mennyire tartjuk relevánsnak ezeket a problémákat.

Az evolúciós érvelést is alkalmazó kognitív irodalomtudomány fő kérdésfeltevése az irodalmi viselkedésformák, elsősorban az olvasás eredetére és funkciójára irányul. Abból a meglátásból indul ki, hogy a fikcionális szövegek létrehozása és befogadása univerzális magatartásformának tekinthető, hiszen nem ismerünk olyan kultúrát, melyben ne mesélnének az emberek egymásnak valamilyen formában történeteket, és ne mondanának rendszeresen rigmusokat. Univerzálék azonban az evolúcióelmélet szerint csak természetes szelekció által alakulhattak ki, a véletlen nem hoz létre ilyen tartósan fennálló rendezett struktúrákat.⁶ Amennyiben viszont az irodalom kialakulását nem a véletlen játékanak tekintjük, rekonstruálnunk kell adaptív funkcióját. Ezt a feladatot tűzi ki célul az evolúciós irodalomelmélet, és ezzel az irodalomtudománynak egy régi kérdését egy egészen új kontextusba helyezve igyekszik megválaszolni.

⁴ A mutációban bizonyos statisztikus gyakoriságok kimutathatóak, de előre jelezhető szabályszerűségeket nem lehet rekonstruálni. Vö. SEY–VARGA 1999, 44.

⁵ Lásd például Konrad Lorenz „bevésődési fázis” vagy „nyitott program” fogalmát.

⁶ Mindemellett vannak olyan viselkedésformák (vagy morfológiai sajátosságok), melyek nem közvetlen szelekciós nyomásra alakultak ki, hanem egy másik adaptáció melléktermékeként jöttek létre. A feladat azonban ebben az esetben is az, hogy megtaláljuk azt a jelenséget, amelyre szelekciós nyomás hatott, és így feltárjuk a jelenség evolúciós eredetét.

*A lehetséges, hatókörszintaxis, metareprezentáció:
a fikcióolvasás kognitív mechanizmusa*

A kérdésre adott legátfogóbb választ, mely ma már a kognitív irodalomtudomány egyik alapelméletének számít, és kiindulópontját képezi minden további ilyen irányú fejtegetésnek, John Tooby és Leda Cosmides, az evolúciós pszichológia megalapítóinak tekintett szerzőpáros publikálta két írásában: 2000-ben *Consider the Source: The Evolution of Adaptation for Decoupling and Metarepresentation* és 2001-ben *Does Beauty Build Adapted Minds? Toward an Evolutionary Theory of Aesthetics, Fiction and the Arts* címmel.⁷ A szerzőpáros abból a meglátásból indul ki, hogy az emberi viselkedésformák evolúciós alapú megértése nem támaszkodhat csak a manifeszt viselkedésformák megfigyelésére, mert ezzel az eljárással számos, elsősorban kulturális viselkedésforma eredetét és funkcióját nem tudjuk megmagyarázni, hiszen a kultúra, amelyben az adott magatartásforma létrejött, nagymértékben felülírja biológiai természetünket. Az evolúciós pszichológia megközelítésének egyedisége éppen abban áll, hogy fókuszát a megfigyelhető viselkedésről annak kognitív-emocionális alapjára helyezi, és az egyedi viselkedés mögött univerzális pszichés mechanizmusokat feltételez. A megfigyelhető viselkedésformák magyarázatát így adaptív pszichés algoritmusok rekonstruálására alapozza (TOOBY–COSMIDES 1989).

Milyen adaptív pszichés algoritmust feltételeznek Toobyék a fiktív történetek olvasása hátterében, hiszen számtalanszor hangsúlyozzák, hogy a fikcionális szöveg bizonyos szempontból nem más, mint nem igaz információk kötege, így első látásra nehéz elképzelni, milyen túlélési vagy szaporodási előnyt jelenthet befogadása az ember számára. Mennyiben növeli hát fitnesszünket, és miért érzünk örömet fiktív történetek olvasása-hallgatása során?

Toobyék ennek a kérdésnek a megválaszolásához abból a meglátásból indulnak ki, hogy az emberi evolúció során kifejlődött egy olyan *motivációs* vagy *esztétikai preferenciarendszer*, mely azokat a tevékenységeket jutalmazza, melyek adaptívak voltak őseink számára. Így például örömeztet okoz a közös élelemszerzés, az evés, a lakhelykeresés, vagy a cél nélküli testedzés, mert ezek mind javítják testi fitnesszünket. Az emberi evolúció esetében azonban az organizmus szintű fejlődés mellett legalább azzal egyenértékű adaptív problémát jelentett az agyi struktúrák kiépítése és működésük optimalizálása, ami az egyedfejlődés egyik központi aspektusa. Toobyék ezért azt állítják, hogy számos olyan viselkedésformát alakított ki az ember, melyek funkciója nem a már kifejlődött adaptáció rendeltetésszerű működtetése, például a látótér hasznos elemzése (látás), vagy a beszéd, hanem funkciójuk a neurokognitív adaptációk ontogenetikus szervezésében és teljesítőképességük maximalizálásában áll (TOOBY–COSMIDES 2001, 16). Ilyen viselkedésformának tekintik a kisgyermek gagyogását, amely a beszédfejlődésben játszik fon-

⁷ Ez utóbbi hamarosan magyar nyelven is olvasható Gyuris Petra és Kocsor Ferenc fordításában: HORVÁTH 2013 (előkészületben).

tos szerepet, a kisgyermek játékát általában, különös tekintettel a szerepjátékra, amely a szociális kogníciót hivatott fejleszteni, és ilyen magatartásformának tartják a fiktív történetek befogadását is. Meglátásuk szerint esztétikai preferenciarendszerünk azért jutalmazza örömmel a fiktív történetek olvasását, mert a fiktív világokba való belépés és tájékozódás gyakorlása szervezi neurokognitív adaptációinkat, és elősegíti hatékonyabb működésüket, valamint jelentős szerepet tölt be szociális képességeink szervezésében.

Tooby és Cosmides azonban nem állt meg az irodalmi befogadás funkciójának ilyen általános megfogalmazásánál, hanem a *Consider the Source* című tanulmányában részletesen kifejtette, pontosan melyek azok a kognitív képességek, amelyek a fiktív narratívák olvasása során szerintük alapvetően működnek (COSMIDES–TOOBY 2000). A szerzőpáros abból a meglátásból indul ki, hogy az emberi evolúció során az egyik legkomolyabb innováció az improvizált, azaz a helyi feltételekre szabott viselkedés kialakulása volt, amelyet máig az emberi intelligencia alapjának tekintünk. Az improvizáció kognitív alapja a kontingens, feltételes információk felhasználása. Így Toobyék a humán evolúció egyik legjelentősebb lépésének, a *kognitív niche* (TOOBY–DEVORE 1987) elfoglalásának azt az evolúciós lépést tartják, amikor az ember képessé vált többek között arra, hogy a megszerzett információkat ne univerzális és stabil igazságokként, realitásként raktározza el, hanem az adott információ mellett annak forrását is tárolja, ezzel az információt mindig az aktuális érvényességi határokon belül hasznosítva. A kontingens információk felhasználása teszi lehetővé a feltételezést, a *lebetséges* elgondolását vagy a *metareprezentációt*, ami a viselkedésformák tág körét és az aktuális helyzetre való alkalmazását teszi lehetővé az ember számára: felmérve például a helyzetet, hogy az élelmet jelentő állat egy odalógó faágon megszökhet, az ember képes elgondolni, hogy ha az ág nem lenne ott, az állat nem szökhetne el, majd cselekvését ennek megfelelően szervezni, és az ágat például letörni.

Az intelligencia legalapvetőbb kognitív mechanizmusa Toobyék szerint a *szétcsatolási rendszer* (*decoupling system*), amely lehetővé teszi azt, hogy a megszerzett információt szükség esetén ne vegyítsük az *architekturális igazságok* rendszerével, azaz azokkal az információkkal, melyeket általános érvényűnek tekintünk, hanem csak meghatározott érvényességi határokon belül használjuk fel, vagyis azitekturális igazságoktól függetlenül kezeljük. Ennek az alapmechanizmusnak többféle szintű megvalósulása lehetséges attól függően, milyen megszorításokkal kell élni ahhoz, hogy a megfelelő módon határoljuk be az információ érvényességi területét. Bizonyos esetekben elengedhetetlen, hogy az információ mellett tároljuk annak forrását is, azaz *forráscímkével* lássuk el. Ha például nem vagyok meggyőződve arról, hogy a megfelelő viselkedéshez vezet az az információ, hogy „ma délután az eső esni fog”, fontosnak tarthatom a forráscímkézést, és az információt a következő formátumban tárolom: „A meteorológusok azt mondják, ma délután esni fog az eső”. Ugyanígy előfordulhat, hogy az információ mellé szükséges egy *agens attitűdjét* is tárolni (például Anna azt gondolja, ma délután esni fog az eső), esetleg *időcímkével* vagy *helycímkével* ellátni, és ezáltal megakadályozni, hogy általános érvényű

következtetéseket vonjunk le belőle, és ezzel rongáljuk az architektúrális igazságok rendszerét.

Ez a komplex kognitív algoritmusrendszer (a szétcsatolás és az információ különböző memóriacímkekkel való ellátása) Toobyék szerint számos adaptációt képes leírni: elsősorban a sokak által az ember szocializációjára nézve legalapvetőbbnek tartott *elmeolvasást*, vagy más szóval *elmeóriát* (*theory of mind*), azt a képességünket, hogy a viselkedés megfigyelése alapján elméleteket tudunk gyártani más emberek mentális állapotairól; de emellett célok reprezentációját, tervek reprezentációját, a fizikai világ szimulációinak a reprezentációját, azaz a gondolatkísérletet, vagy például a személyes múlt, azaz az epizodikus emlékezet reprezentációját is. Az irodalomtudomány számára azért bír különös jelentőséggel ez az elmélet, mert ugyanezen kognitív algoritmusrendszer működését állapítják meg a *fiktív történet* olvasása esetében is: a fiktív történet feldolgozása során az információkat nem mint általános érvényű igazságokat raktározzuk el, hanem leválasztjuk a szemantikai memóriáról, és minden esetben egy ágens hatókörébe rendeljük, akit – akinek az elméjét – a szöveg forrásának tekintjük. Az elmélet ezáltal magyarázatot kínál a fikcionalitás problémájára, amennyiben háttérben az olvasó speciális kognitív mechanizmusait azonosítja.

Ez az elmélet egy, a kognitív pszichológusok és ideggyógyászok által már a kilencvenes években megfigyelt egybeesésre hívja fel a figyelmet, mely lehetővé teszi a fikcióolvasás adaptív funkcióira történő következtetést: az elmeolvasás és a fiktív történet olvasása izomorf kognitív diszpozíciók.⁸ Mindkét képesség ugyanarra a kognitív algoritmusrendszerre vezethető vissza, közöttük a forráscímkezés (kinek a hite, vágya, kételye az adott proposíció az elmeolvasás esetén, kinek az elgondolása a történet a fiktív történet esetén), az időcímkézés (mikor viselt a proposícióval szemben ezzel az attitűddel az ágens az elmeolvasás esetében, mikor gondolta el a történetet a szerző a fiktív történet esetében), az attitűdcímkezés (milyen attitűddel viseltetik az ágens a proposícióval szemben az elmeolvasás esetében; a fiktív történet olvasása esetében az általános attitűd a szándék, elhiteni az olvasóval, hogy bár a szöveg nem igaz információkat tartalmaz, de a szerző szándéka szerint koherens narratívát képez) stb. Toobyék mindezek alapján azt állítják, hogy a fiktív történetek olvasásának egyik alapvető, bár nem egyetlen funkciója elmeolvasási képességünk gyakorlatoztatása, hogy a valós kihívásoktól mentes szimulációs környezetben tréningezhessünk egy olyan képességet, melynek segítségével a szociális lét által teremtett valós helyzetek megoldására készülünk fel.

Toobyék ezen elmélete a fiktív történetek olvasásának eredetéről és adaptív funkciójáról komoly visszhangra talált az irodalomtudósok körében. Lisa Zunshine

⁸ Közismert példa Oliver Sacks *Antropológus a Marson* című könyve, melyben beszámol arról, hogy az autizmus, amelyet alapvetően az elmeolvasási képességek zavarának tekintenek, legtöbbször együtt jár a fikcióval szemben mutatott értetlenséggel és érdektelenséggel. SACKS 1999.

egy átfogó elbeszéléseleméleti magyarázatot bont ki ebből a meglátásból,⁹ melyben magyarázza a regény evolúciós eredetét, átértékeli a *szerező* szerepét, és regénytörténeti tendenciákat vázol fel (ZUNSHINE 2006). Emellett ennek hatására fókuszba kerültek olyan problémák, melyekkel a szakma eddig inkább csak marginálisan foglalkozott, így például az érzelmi befogadás folyamata (MELLMANN 2006), valamint új kontextusba helyezhetővé váltak például a klasszikus narratológia bizonyos fogalmai. Tanulmányom utolsó részében ez utóbbi terület egyik kulcsfogalma, a *fokalizáció* evolúciós szempontú elemzésén keresztül kívánom megmutatni, hogyan lehet ennek az elméletnek a keretein belül a magyarázatok egy új szintjét megnyitni.

A fokalizáció kognitív-evolúciós megközelítése

Az irodalomtudomány régi problémája az úgynevezett fikció paradoxona (*paradox of fiction*), az a meghökkentő tény, hogy fiktív történetek olvasása során, bár nyilvánvalóan tudjuk, hogy nem valós személyek sorsáról olvasunk, az ábrázolt események helyenként mégis igen erős érzelmi hatást tudnak kiváltani belőlünk. Ennek a jelenségnek a hátterében Katja Mellmann az úgynevezett *pszichopoétikai hatások* (MELLMANN 2010) működését látja, azaz olyan evolúciósan bevált „gondolati csapdákét” (EIBL 2004), melyek által minimális nyelvi szignálok észlelése során is antropomorf instanciák mentális reprezentációját hozzuk létre. Ilyen, a szövegben alig megalapozott mentális reprezentációnak tekinthetjük magát az elbeszélőt és a szereplőt (a figurát) is, melyek evolúciósan bevált téves tulajdonításoknak köszönhetően jönnek létre. Az ezért felelős legalapvetőbb pszichopoétikai mechanizmus az *intencionális gondolkodás*, az a hétköznapi életünkben is megjelenő alapállás (DENNETT 1996), hogy a bekövetkező eseményeket sokkal inkább egy tervező ágens célirányos tevékenységének eredményeként magyarázzuk, mint a véletlennel.

Milyen nyelvi konstrukciók jelentenek elegendő ingert ahhoz, hogy egy elbeszélő „én”, egy személy képzetét keltsék az olvasóban akkor is, ha a szövegben ilyenről valójában nincs szó? Bortolussi és Dixon szerint elsősorban azok a szöveg-helyek támogatják egy megszemélyesített narrátor képzetét, melyekben valamilyen „perceptuálisan kiugró leírás” (*perceptually salient description*), azaz olyan leírás van, melyet úgy tudunk értelmezni, mint a tér egy bizonyos pontjáról észlelt események vagy tulajdonságok leírása (BORTOLUSSI–DIXON 2003, 185), ahol tehát a narrátor nem a „tudásából” kiindulva beszél, hanem észlelési adatokat közöl; az olvasó ugyanis az észleléshez minden esetben automatikusan észlelőt társít. Ebben az esetben akkor is egy jól formált, testiségében létező személyként képzeljük el a narrátort, ha ennek a szövegben egyébként nincs alapja. Elegendő egy deiktikus

⁹ Ezt részletesen bemutatom a *Megtévesztült olvasás* című tanulmányom egyik fejezetében: HORVÁTH 2011.

frázis, például „ott kinn”, mely akkor is egy személy, egy megtestesült, közvetlenül észlelő én képzetét kelti az olvasóban, ha az elbeszélés adott szegmensében alapvetően heterodiegetikus narrátorral van dolgunk, azaz egy pusztán elbeszélő hanggal, és az adott szövegszegmensben nem jelenik meg semmilyen személy. Bortolussi és Dixon ezért azt állítja, hogy az úgynevezett *mindentudó narrátort* nem omnipotens tulajdonságai miatt azonosítjuk ilyenként, hanem meghatározhatatlan fokális pozíciójának köszönhetően.

Az antropomorfizációnak és észlelőtulajdonításnak egy másik esete, ha az adott szövegszegmens valamely részében egy szereplő is megjelenik. Ekkor ugyanis az olvasó úgy jár el, hogy automatikusan az ábrázolt szereplőnek tulajdonítja az észlelést, akkor is, ha az adott szövegben alapvetően heterodiegetikus narrátor jellemző. Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényében gyakran ezzel a típusú, legjobban Stanzel „átélt beszéd” (*erlebte Rede*) fogalmával leírható elbeszélővel van dolgunk, ami a pszichologizáló narratívák esetében általánosan jellemző:

Vizy fölkel a díványról, s két kezét nadrágzsebébe dugva kitekintett az ebédlő nyitott ablakán.

Lenn sétált az a vöröskatona, aki az előbb fölkiabált, de már oly egyedül és elhagyatottan, hogy nem is gerjesztett gyűlöletet. Apró, csenevész proletár volt, nem is emberhez, hanem egy embrióhoz hasonlított, akinek a vállára szuronyos puskát biggyesztettek.

Az alkony úgy hullámozott a vérmező lesült, agyontiport gyöpén, mint egyébkor: megaranyozta az Istenhegyet, a Jánoshegyet, és távol jelentősen felcsillogtatta egy templom keresztjét. (KOSZTOLÁNYI 1974, 5.)

Ebben az esetben a „kitekintett” ige erős nyelvi szignál arra nézve, hogy az észlelést Vizynek tulajdonítsuk, holott ezt a szöveg explicit nem mondja ki, sőt olyan leírásokat is tartalmaz, amelyek az észlelés pozícióját tekintve nem tudhatók be Vizynek. De még erre sem lenne feltétlen szükség, hiszen elegendő lenne, ha az első mondat így hangzana: „Vizy odament az ablakhoz”, hiszen pusztán a tény, hogy a szereplő potenciális észlelő lehet, elegendő a tulajdonítás kiváltódásához. Az észlelést jelentő igék mellett számos további szövegstratégia támogatja az elbeszélő hang megszemélyesítését, például a mozgást jelentő igék használata, de minden olyan igéé, amelyik szándékot és motivációt jelez, ezek ugyanis arra készítetik az olvasót, hogy rekonstruálni próbálja a cselekvő másik szándékát, sőt arra, hogy figyelme fókuszát összehangolja a másikéval (*shared intentionality*).

Amennyiben a szöveg még néhány további olyan szignált tartalmaz, melyek az antropomorfizációt erősítik, például perceptuális melléknevek használatával is egy érzékelő instancia képzetét keltik („álmos levegő nehezedett mindenre” [6]), vagy emocionálisnak tűnő viselkedést ábrázolnak („oly egyedül és elhagyatottan, hogy nem is gerjesztett gyűlöletet” [5]), vagy „az a vad, örült matróz, aki egy lobogót rázott hihetetlen lendülettel” [6]), akkor már nemcsak szándéktulajdonításról vagy perspektívaátvételtől beszélhetünk, hanem komplex érzéki adatok (érzések és

érzékelések) és komplex kognitív keretek (személyes hitek és értékrendszerek) mentális reprezentációiról, azaz az észlelő instanciát nem egy pusztán technikai instanciaként, egy kameraként képzeljük el, hanem megszemélyesítjük, sőt szándékok mellett még érzésekkel is felruházott jól formált pszichét tulajdonítunk neki. Mellmann azt állítja, hogy a legtöbb esetben, leszámítva az egyértelműen belső fokalizációs eseteket, a fokális pozíciónak valamely szereplővel való összekapcsolása nem a szövegből következik, hanem az olvasó illetően szövegstratégiák hatásaként előálló mentális konstrukciója.

Mellmann a jelenség magyarázatához Tooby és Cosmides elméletéhez nyúl vissza (TOOBY 2001). Toobyék abból indulnak ki, hogy a „tapasztalat” fejlődéstörténetileg primer modellje a közvetlen környezeti kapcsolaton alapuló információszerezés, nemcsak az embernél, hanem számos más faj esetében is. Az ember azonban emellett képes a szociálisan közvetített információszerezésre is. A szociálisan közvetített tapasztalat mindazonáltal gyakran a közvetlen tapasztalatszerzés evolúciósan korábbi modelljét utánozza, és a közvetített információt a valódi tapasztalat mintájára formázza meg, azaz olyan narratív élményszekvenciaként tárja elő, melyet egy tapasztaló alany perspektívája strukturál. Azaz a narratív szövegek pontosan úgy prezentálják az információt, ahogy az ember története kezdete óta tapasztalatot szerez a környezetéből. Éppen ezért a narratív módon strukturált szövegeket nemcsak könnyebben, hanem szívesebben is olvassuk, mint a szisztematikusan felépített szakkönyveket.

Összefoglalva: az evolúciós megközelítésű kognitív poétika az irodalomtudománynak egy lényeges, az eredetre és a funkcióra vonatkozó alapkérdését tudja az eddigiekhez képest újszerűen megválaszolni, valamint az eredetből és funkcióból kiindulva képes az irodalmi befogadás bizonyos koncepcióit, valamint a klasszikus narratológia sokat vitatott terminusait új megvilágításba helyezni. Az evolúciós megközelítés mindazonáltal nem konkurál azokkal az elméletekkel, melyek az irodalmi szövegértelmezés komplett módszertanának kidolgozására törekuszenek, mert célkitűzései között nem szerepel egy normatív módszertan létrehozása. Kutatásainak fókuszában a természetes olvasó befogadói mechanizmusai állnak, és ezek felfejtésében nagymértékben támaszkodik azokra a klasszikus elméletekre, melyek szemlélete alapvetően összeegyeztethető az evolúciós-kognitív irodalomelméletével. Így például alkalmazza a klasszikus narratológia bizonyos fogalmait, és a recepcióesztétika egyes belátásait, összességében jól összehangolható a strukturalista szemléletű irodalomelméletek számos koncepciójával, azaz jól beágyazható a modern irodalomelméleti hagyományba.

Bibliográfia

- BORTOLUSSI, Marisa–DIXON, Peter (2003), *Psychonarratology. Foundations for the Empirical Study of Literary Respons*, Cambridge, Cambridge University Press.
- CALVO, Paco–GOMILA, Toni (2008), *Handbook of Cognitive Science. An Embodied Approach*, Oxford, Elsevier.
- CARROLL, Joseph (2005), *Literature and Evolutionary Psychology*, in David M. BUSS (ed.), *The Handbook of Evolutionary Psychology*, New York, John Wiley and Sons.
- COSMIDES, Leda–TOOBY, John (2000), *Consider the Source. The Evolution of Adaptation for Decoupling and Metarepresentation*, in Dan SPERBER (ed.), *Metarepresentations. A Multidisciplinary Perspective*, New York, Oxford University Press, 53–116.
- DENNETT, Daniel (1996), *Micsoda elmék. A tudatosság megértése felé*, ford. OROSZ István, Budapest, Kulturtrade.
- EDER, Jens–JANNIDIS, Fotis–SCHNEIDER, Ralf (2010), *Characters in Fictional Worlds. Understanding Imaginary Beings in Literature, Film, and Other Media*, Berlin, de Gruyter (Revisionen 3).
- EIBL, Karl (2004), *Animal Poeta. Bausteine der biologischen Kultur- und Literaturtheorie*, Paderborn, Mentis (Poetogenesis 1).
- HORVÁTH Márta (2011), „Megtestesült olvasás”. A kognitív narratológia empirikus alapjai, *Literatura*, 37:1, 3–16.
- HORVÁTH Márta (2013), *Evolúciós és kognitív kultúratudomány*, Budapest, Typotex (előkészületben).
- JAHN, Manfred (1997), Frames, Preferences, and the Reading of Third-Person Narratives. Towards a Cognitive Narratology, *Poetics Today*, 18:4, 441–468.
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1974), *Nero, a véres költő; Édes Anna*, Budapest, Szépirodalmi.
- MELLMANN, Katja (2006), *Emotionalisierung – Von der Nebenstundenpoesie zum Buch als Freund. Eine Emotionspsychologische Analyse der Literatur der Aufklärungsepoche*, Paderborn, Mentis (Poetogenesis 4).
- MELLMANN, Katja (2010), *Object of „Empathy”. Characters and Other Such Things and Psycho-Poetic Effects*, in Jens EDER–Fotis JANNIDIS–Ralf SCHNEIDER (eds.), *Characters in Fictional Worlds. Understanding Imaginary Beings in Literature, Film, and Other Media*, Berlin, de Gruyter, 2010, 416–441.
- SACKS, Oliver (1999), *Antropológus a Marson*, ford. RACSMÁNY Mihály, Budapest, Osiris.
- SEY OTTO–VARGA János (1999), *Evolúció*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOOBY, John–COSMIDES, Leda (1989), The innate versus the manifest. How universal does universal have to be? *Behavioral and Brain Sciences*, 12:1, 36–39.
- TOOBY, John–COSMIDES, Leda (2001), Does Beauty Build Adapted Minds? Toward an Evolutionary Theory of Aesthetics, Fiction and the Arts, *SubStance*, 94/95, 30:1, 6–27.
- TOOBY, John–DEVORE, Irvén (1987), *The Reconstruction of Hominid Behavioral Evolution Through Strategic Modeling*, in Warren G. KINZEY (ed.), *The Evolution of Human Behavior: Primate Models*, Albany, New York, Suny Press, 183–238.